

Լենա Սուլեյմանյան
Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարան
Արցախ

Անտառային: Սուլեյմանյանը հորվածում ներկայացվում է 1921թ. Արցախի Տրնավագ-Կարմիրգյուղ գյուղի կոտորածը, որը թուրքական ցեղասպանագործության յուրօրինակ դրսևորում էր, և այնքան խայտառակ պատմություն, որ հետագա ժամանակներում խորհրդային իշխանությունները, որոնք նույնքան մեղսակից էին, ստիպված էին հստորեն կեղծել իրական ճշմարտությունը:

Բանայի բառեր՝ Կարմիրգյուղ, մարտյան ողբերգություն, կեղծում, վկայություն, ռազմավարական հենակետ, բնակչության ցուցանիշ, հուշարձան:

Արցախի Հանրապետության Ասկերանի շրջանի Տրնավագ գյուղը հին պատմություն ունի: Նախկին բնակավայրը գտնվում էր ներկայիս գյուղից 1,5 կմ հեռավորության վրա՝ Խաչին տակ կամ Ըղեն նահատակ կոչվող տեղամասում: Պահպանվել են կիսավեր նույնանուն եկեղեցին, մի շարք խաչքարեր՝ բնորոշ 12-13-րդ դդ., խաչքարերից մեկը թվագրվում է 1071թ-ով, իսկ գերազանցողը՝ 9-14-րդ դդ.: Հին բնակավայրի ավերվածության ժամկետը դժվար է որոշել, ավանդույթի համաձայն գյուղի հոգևորական Տեր Արտավազը հավաքել է անտառներում կենդանի մնացած համապարտադրանքներին և ներկայիս գյուղի տարածքում հիմնավորել նոր բնակավայր: Նրա անունով գյուղը կոչվել է Տրնավագ կամ Դոնավագ, մահմեդականներն անվանել են Քեշիշքենդ՝ հոգևորականի գյուղ: Այժմյան գյուղի պատմությունը սկսվում է 15-16-րդ դարերից [3, էջ 85], իսկ նշանավոր պատմական հուշարձանները 19-րդ դարի կառույցներ են, մասնավորապես Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին՝ 1841թ., ուշագրավ արձանագրություններով 1861թ. կառուցված աղբյուր-հուշարձանը [13]:

Սովորական խաղաղ առօրյայով ապրող գյուղի պատմության մեջ 20-րդ դարակիզըր ողբերգական էր: 1918-1921 թվականները նշանավորվեցին որպես արցախահայության բազմադարյան պատմության ծանր շրջաններից մեկը: 1918թ. մայիսին, երբ գերազանցապես հայկական նահանգներին տիրած «կովկասյան թաթարներ» կոչված քոչվոր ժողովուրդն իրեն հայտարարեց «ադրբեջանցի» և կազմվեց համանուն պետությունը, ասպարեզ բերվեց «Ադրբեջանի» տարածքային պահանջները հարևան պետություններից: Հայաստանի պարագայում նախանշված էին այն տարածքների զավթումը, որոնք կանգնած էին պանթուրքիզմի ճանապարհին՝ Զանգեզուր և Արցախ-Ղարաբաղ:

Իրավիճակը չփոխվեց անգամ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո /1920թ. ապրիլի 28/ 1918թ. մայիսին և 1920թ. ապրիլին ստեղծված «Ադրբեջան» անվանումով պետությունները երկու դեպքերում էլ ստեղծվել էին աշխարհաքաղաքական նկատառումներից ելնելով, և ամենևին պատահական չէ, որ դրանք ստեղծվեցին համաթուրանականության և հայոց ցեղասպանության ծրագրերի իրականացման շրջանակներում [9, էջ 109]: Այս մասին ավելի խոսուն է Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն.Նարիմանովի հայտարարությունը: Պնդելով Լեոնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի Ադրբեջանին միավորելու անհրաժեշտությունը՝ նա հոխորտում էր. «Աշխարհում ոչ ոք ի վիճակի չէ մեզ արգելել ազդելու վերոհիշյալ մարզերի բնակչության վրա՝ արտահայտվելու Ադրբեջանին միավորման օգտին»: Ավելի բաց է արտահայտվում ամբողջ Ղարաբաղի լիազոր նշանակված Ա. Կարանը: 1920թ. հուլիսի 19-ին Գորիսի գավառային հեղկոմին հղված գրությունն ուղղակի բացարձակ գործողությունների կոչ է անում. «Զանազեք, որպեսզի բոլոր երևելի և նշանավոր հայերը բանտարկված լինեն... Թողեք մարդասիրությունը: Դրանով չես կարող պետություն ստեղծես կամ երկրներ նվաճես» [12, էջ 25-26]:

Օրհասական այդ տարիներին, երբ արցախահայությունը գրկված էր կողմնակի օգնությունից, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունում սկսվել էր քաղաքացիական պատերազմ, տեղի ունեցավ ժամանակի ամենաողբերգական իրադարձությունը՝ Տրնավագ գյուղի կոտորածը: 1920թ. Շուշիի մարտյան ողբերգությունից հետո այս դեպքը թուրքական ցեղասպանագործության յուրօրինակ դրսևորում էր, և այնքան խայտառակ պատմություն, որ հետագա ժամանակներում խորհրդային

իշխանությունները, որոնք նույնքան մեղսակից էին, ստիպված էին հնտորեն կեղծել կամ քողարկել իրական ճշմարտությունը:

Պատմական ճշմարտության վերականգնումն ավելի է խստապահանջ դառնում հատկապես այն պարագայում, երբ իրողությունները անձնական երանգավորում են ստանում: Աննախադեպ ոճիրն իրագործվել էր տողերիս հեղինակի հայրենի ծննդավայրում. փոքր տարիքից դեպքի վերաբերյալ հակիրճ տեղեկություններ էին հաղորդվում մեզ, անթաքույց ձևով մեծերը զգուշավոր էին, ու անդիմադրելի մի ուժ մեզ հեռու էր պահում գյուղում բնակություն հաստատած ադրբեջանցիների բնակատեղիից: Խորհրդային միջավայրում բոլորը «եղբայր էին ու հարազատ», միմիայն շարունակվում էր մշուշապատ ու կաղապարված մնալ իրական ճշմարտությունը:

1920թ. թաթարական խռովությունների, հայկական գյուղերի ոչնչացման, բնակչության մասնակի կոտորածների վերաբերյալ պատմական տեղեկություններում Տրնավազի դեպքը կամ շրջանցվում էր, կամ հաղորդվում էին ժլատ տեղեկություններ: Այս մասին ամենաանսպասելի լռությունը պահպանում են *ԼՂՀ և ՀՀ պետական արխիվները՝ չկա ոչ մի տեղեկություն, չի պահպանվել ոչ մի փաստաթուղթ*:

Դեպքի մասին որոշ տեղեկություն հաղորդում է Ս.Մելքումյանը. «**1920թ.**, ինչպես և Շուշիում, թուրքական մուսավաթական բանդաները համատարած արյունահեղություն են կազմակերպում նաև այստեղ: Գյուղն ավերելուց, թալանելուց, կանանց, երեխաների նկատմամբ վայրագություններ կատարելուց հետո, **նրանք 80 տղամարդու ծեծելով հասցնում են Շուշի, որտեղ դրանցից 73-ին զազանաբար սպանում են, իսկ 7-ին հաջողվում է հրաշքով կենդանի մնալ**»[7, էջ 130]:

Ժամանակակիցներից Հ.Թումյանը, ով 1918թ. ձևավորված Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարության անդամ էր՝ որպես զինվորական գործերի վարիչ [2, էջ 20], «Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920թթ.» հուշագրությունում՝ անդրադառնալով Ղարաբաղում Խորհրդային Ադրբեջանի ծրագրած ռեֆերենդումի իրագործմանը, հպանցիկ նշում է. «Մի խումբ բոլշևիկներ (Լևոն Միրզոյան, Արմենակ Ղարաբյոզյան, Սահակ Դովլաթյան և այլք) իրենց գլուխ ունենալով Ադրբեջանի ղեկավարության ներկայացուցիչ՝ ծպտյալ մուսավաթական Գարսևին, որը **1920թ. Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Շուշում իր աչքի առաջ կոտորել էր տվել Վարանդայի Տրնավազ հայկական գյուղից բռնի քաղաք տարված 60 անմեղ հայ երիտասարդ գեղջուկների**, սհա այդ մարդու ղեկավարությամբ, վերոհիշյալ անձինք հավաքվում էին... ռեֆերենդում կազմակերպել»[4, էջ 308]:

Տրնավազի դեպքերին է անդրադառնում նաև Ս.Մարկոսյանը «Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ» գրքի «Վարպետ Ասլանի դժվար հյուսած լեզենդը» մասում [6, էջ 96-99]: Մասնավորապես նշվում է, որ դեպքը տեղի է ունեցել **1920թ. գարնանը, մի խումբ հրացանավոր թուրք մուսավաթականներ եկել էին գյուղից մի 60 գրագետ, ջահել տղաների հրավիրելու Շոշում կայանալիք լիազումար ժողովին՝ կապված Ղարաբաղի հետագա ճակատագրին ու խորհրդայնացմանը**: Ժողովին ներկայացուցիչներ պիտի լինեին նաև հարևան գյուղերից: Հայերը հավատալով թուրքերի խաղաղ ու բարի կամքին, ճանապարհ են ընկնում, Ավետարանոցի ճանապարհին մի քանի ձիավոր թուրքեր էլ են հավաքվում՝ տեղեկացնելով, որ ժողովը կայանալու է Շուշիում: Տրնավազցիների՝ դեպի Շուշի ճանապարհը վերջակետվում է դաժան հաշվեհարդարով. գնդացրային համազարկը տապալում է հայերին: Թուրքերը միայն զուռնահար Ասլանի կյանքն են խնայում...

Վերոնշյալ տեղեկությունները, բնականաբար, վիճահարույց են ու անտրամաբանական: Եթե իրոք դեպքը տեղի է ունեցել նշված ժամանակահատվածում, երբ ադրբեջանա-թաթարական ուժերի կողմից հայերի կյանքն արդեն իսկ վտանգված էր ու հաճախադեպ էին դարձել կոտորածները, ապա ժամանակակիցներն ու աղբյուրներն այդքան ժլատ չպետք է լինեին նման անհավոր սպանողի վերաբերյալ:

Լռության շղարշը տեղի տվեց 2011թ. լույս տեսած Ա.Կիսիբեկյանի «Հուշեր» երկհատորյակի լույսընծայումից հետո, որտեղ հեղինակը բավականին հետաքրքիր ու ցավոտ տեղեկություններ է հաղորդում դեպքի մասին (մեջբերումը բառացի). «Ղարաբաղի արյունոտ պատմության մեջ նման ոճրագործությունը թուրքերի ձեռքով ոչ առաջինն է և ոչ էլ եզակի դեպք: Սա մուսավաթական կառավարության ժամանակ կատարված արյունոտ դեպքերի շարունակությունն է, միայն այն տարբերությամբ, որ այս արյունոտ ու սարսափելի դեպքի «հերոսները» Խորհրդային Ադրբեջանի կոմունիստ ղեկավարներն են: ...**Տրնավազ գյուղի կոտորածն Ադրբեջանի կառավարության ձեռքով, նրա բանակի միջոցով, տեղի ունեցավ 1921թ. հունվար ամսին**: Այդ ժամանակ էս Գանձակի

բանտից ազատվել էի և իրավունք չունեի հեռանալու այդտեղից: Կոտորածի ժամանակ ես բացակայում էի Ղարաբաղից, ուստի բերում եմ մի շարք մարդկանց տված տեղեկությունները, որոնք ականատեսն են եղել այդ արյունոտ դեպքին»:

Ուսուցիչ Սիմեոն Լալայանը (60 տարեկան, Սարաշեն /Մարուշեն գյուղից), պատմում է, թե ինչպես Շուշիի իր բնակարանի պատուհանից ականայից ականատեսը դարձավ մեծ ոճրին. «Ես և Լամբարոնը (Մարուշենի հեղկոմի նախագահը) կանգնած էինք պատշգամբում և զրուցում էինք, երբ տեսանք մի մեծ խումբ մարդկանց՝ շրջապատված ասկյարներով, բերին «Խանեն աղջկա» աղբյուրի մոտ գտնվող ազատ տարածությունը: Բացի ասկյարներից շրջապատել էր նաև թուրք ամբոխը և քարերով, փայտերով խփում էին այդ կապած կոներով մարդկանց: ... Այդ ժամանակ մենք լսում էինք, թե ինչպես մի ուժեղ ձայն բղավում էր. «Товарищи, так нельзя»: Մենք այս նախադասությունը լսեցինք 2-3 անգամ, որից հետո լավեց մի պայթյուն և դադարեց ձայնը, իսկ ամբոխը, ծեծելով այդ մարդկանց, քշեց դեպի բանտը: Ամբոխը երբ հեռացավ, այդ ազատված տարածության վրա ընկած մնաց մի զինվորի դիակ: Հավանական է՝ դա այն զինվորն էր, որն աշխատում էր թույլ չտալ ամբոխին մարդկանց կոտորելու:

Տրոնավարգ գյուղից բերած մոտ 60-65 մարդկանց քշելով հինավուրց բերդի մեջ՝ սկսեցին կոտորել քարերով, դազանակներով ու սրերով: Մի քանի մարդիկ, որոնք վիրավորված մնացել էին դիակների տակ, ուշքի գալով, դուրս են գալիս գիշերը ու փախչում: Ես և Լամբարոնը դուրս եկանք և փախանք քաղաքից... Երբ մենք հասանք Սամնայի գյաղուկը, մեր դեմ ելավ Քոասնե գյուղացի, այդ շրջանի գլխավոր կոմունիստներից մեկը՝ Հայկ Առստամյանը: Նա ինձ հարցրեց՝ ի՞նչ տեղեկություն ունեք Տրոնավարգ գյուղից Շուշի տարած մարդկանց մասին: Երբ ես պատմեցի, նա ասաց. «Որ այդպես է, ես շուտ... հասնեմ Շոշու, որտեղից մի խումբ մարդիկ պետք է նորից ուղարկեն Շուշի: Որ չուղարկեն»:

Այդ վայրագությունը կատարվեց ամբոխի ձեռքով Ադրբեջանի ղեկավարների աչքի առջև, որոնք ձևացրին, որ ոչինչ չեն տեսնում:

Դանիել Դանիելյանը Տրոնավարգ գյուղացի է, ինքը կրթված ու մեղվաբույծ, ով ականատես է եղել այդ ոճրին.- «Այդ ժամանակ Ղարաբաղը ծանր օրեր էր ապրում. Տասնյակներով գնդակահարվել էին, հարյուրավոր մարդիկ ուղարկվել էին Բաքվի, Գանձակի բանտերը, հազարավոր մարդիկ բանտարկված էին Ղարաբաղի բանտերում, իսկ շատ երիտասարդներ էլ փախել էին անտառները: Սկսվել էին քաղաքացիական կռիվները: Այստեղ իրար դեմ կանգնած էին բոլշևիկյան և հակաբոլշևիկյան ուժեր: ... Հակաբոլշևիկյան ուժերը գրավում են Տրոնավարգը, որտեղ մի օր առաջ Շուշուց եկել էր թուրքական դերասանական մի խումբ, երեկոյան ներկայացում էր տվել ու գիշերում էր Տրոնավարգում, երբ գյուղը գրավեցին և տեսնելով թուրքերին՝ այդտեղ կոտորեցին նրանց: ... Լուրը հասնում է Շուշի, գալիս է ադրբեջանական կառավարության անդամ Կարանը՝ Կարմիր բանակի թուրքական զորամասի հետ, որը բաղկացած էր կուրսաստներից: ... Գյուղը գտնվում էր միանգամայն անպաշտպան, ժողովուրդը թաքնվում էր զանազան տեղերում: Կարանը խաբում է հայտարարելով, թե չեն եկել պատժելու, այլ բարեկամական այցելություն է: Ժողովուրդը հավատարիմ դուրս է գալիս թաքստոցներից, սկսվում է ժողովը: **Չորքը շրջապատում է ժողովարանը և սկսում բռնություններ, բռնաբարություններ, և վերջում ջոկում է 63 հոգու, կոները կապում: Չորքի մի մասը քշում է նրանց Շուշի**, իսկ մի մասը սկսում է թալանը: Շուշվա թուրք զինված բնակչությունը նախօրոք իրագեկ էր դարձված այդ անցուդարձին, և պատրաստ սպասում էր: Քաղաք են մտնում Կարանն ու զորքի մի մասը՝ կալանավորներին շրջապատած: Կարանն ու զորքն անհետանում են՝ թողնելով կալանավորներին թուրք բնակիչների առաջ: Սրանք հարձակվում են և ջարդում բոլորին, ոսկորները թողնում են թափված գետնին:

Շրջանի հայ գյուղացիները, երբ իմանում են այս մասին, դուրս են գալիս թալանչի ու ավազակաբարո ոճրագործների դեմ և տեղի է ունենում ուժեղ կռիվ, որը տևում է մի քանի ժամ: Թալանչիները տեսնելով, որ պետք է ոչնչանան, ստիպված են լինում թողնել ամբողջ թալանը և փախչել ազատելով իրենց գլուխը»:

Ա.Կիսիբեկյանը նաև նշում է. «Ասում են՝ ռուսական զորագնդի հրամանատար Վաղիխովսկին լսելով այդ դեպքի մասին, գալիս է իբր թե կանխելու ողբերգությունը, սակայն շատ ուշացած... **Չբավարարվելով սրանով, նորից Շուշի են բերում չորս հոգու՝ «օրենքով» դատելու համար: Այս չորսին էլ Շուշիում գնդակահարեցին՝ առանց հարցաքննելու ու առանց դատի»** [5, էջ 156-166]:

Անդառնալի այս մեծագույն ողբերգության պատմությունը ամբողջական է դառնում կարմիրգյուղի (այժմ ապրում է Ստեփանակերտում), 1947թ. ծնված Նելսոն Մուսայելյանի վկայությունից: Վերջինս 1960-ական թթ. անձամբ է դեպքի ականատես Սամսոն Մելքունյանից ու Մովսես Ավետիսյանից լսել կոտորածի պատմությունը. «Սամսոնն ու Մովսեսը հաճախակի էին լինում մեր տանը, հայրս գյուղխորհրդի քարտուղար էր, ուսուցիչ հաճախ էին հիշում անցյալի մասին: Կոտորածի պատճառը Թևան Ստեփանյանն էր: **Դեպքը տեղի է ունեցել 1921թ. հունվար-փետրվարին:** Շուշիից ազիտրիգադա է ժամանում գյուղ, որպեսզի բնակչությանը համոզեն միանան Ադրբեջանին: Մրանք գիշերը մնում են գյուղում, տեղավորվում գյուղացիների տներում: Թևանն այդ ժամանակ գտնվում էր Խաչմաչ գյուղում: Տրնավագում դաշնակցականները քիչ էին, բոլշևիկներն էին շատ: Չնայած Շամիր քոխվան դաշնակցական էր, սակայն ոչինչ չի ձեռնարկում, բայց թե մտքին ինչ կար՝ ոչ ոք չգիտեր: Գյուղացիներից մեկը գաղտնի տեղեկացնում է Թևանին թուրքերի մասին: Թևանը գիշերով շրջապատում է գյուղը (գյուղացիներն անտեղյակ էին), կոտորում անզեն թուրքերին: Ուղիղ մեկ շաբաթ սպասում է գյուղում՝ սպասելով թուրքերի արձագանքին: Մեկ շաբաթ թուրքերի դիակները փոված են մնում գյուղամիջյան ճանապարհին, գյուղացիներին գնդակահարության սպառնալիքով արգելված էր մոտենալ, թաղել դիակները, յուրաքանչյուր դիակ հսկվում էր զինվորի կողմից: Գյուղի շները սկսում են հոռոտել նեխոդ դիակները: Մեկ շաբաթ անց լուր է ստացվում, որ 11-րդ Կարմիր բանակի ջոկատները՝ Վացիխովսկու գլխավորությամբ, մոտենում են Ադդամի մատույցներին: Թևանն իր ջոկատով հեռանում է Տումի գյուղ: Միայն դրանից հետո են գյուղացիները հավաքում թուրքերի դիակները և թաղում մոտակա մարագում: Դրանից 10 օր անց գյուղ են ժամանում երկու թուրք՝ հետաքրքրվում գյուղ ժամանած ազիտրիգադայի ճակատագրով: Գյուղացիները իրենց անտեղյակ են պահում դրա վերաբերյալ, սակայն լրտեսների միջոցով թուրքերն իմանում են դեպքի մասին, ստիպում հանել դիակները և հրամայում՝ ինչպես կոտորել էք, այնպես էլ բերեք Շուշի: Գյուղացիները սեփական սայլերով դիակները տեղափոխում են Շուշի, հաջորդ օրն անվնաս, առանց որևէ մեկնաբանության վերադառնում են գյուղ:

Փետրվար ամսին, արևոտ օր էր, երկու թուրք զինվորականներ են ժամանում Շուշիից, թե Սուլթանովը շրջակա հայ գյուղերի երևելի մարդկանց ժողովի է հրավիրում Շուշի, բայց խումբ-խումբ են գնալու: Գյուղացիների մի մասը անհավատ, մի մասն էլ հավատալով կազմում են առաջին խումբը՝ 25 մարդ, և ճանապարհվում: Շրջակա գյուղերից ոչ ոք չկար:

Գյուղից քիչ հեռու փոշտի ճանապարհ (ներկայիս ավտոմայրուղու Կարմիրգյուղի խաչմերուկը) տեղամասում Սամսոնը փտանգ զգալով՝ հորդորում է կողքից քայլող ընկերոջը փախչել, վերջինս հրաժարվում է: Հետաքրքիր մարդ էր Սամսոնը, կարճահասակ, բայց մկանուտ, առաջին Աշխարհամարտի մասնակից /ի դեպ խմբում կռվի մասնակիցները շատ էին/: Ընկերոջ հետ տեղները փոխում են, որ կարողանա մոտակա անտառը փախչել, սակայն թուրքերը նկատում են, կոպտորեն հետ քաշում իր տեղը: Նախքան Շոշ հասնելը աստիճանաբար թուրքերի քանակը շատանում է: Շոշում մի երկհարկանի տան բակում կանգնում են, իբր հանգստի: Երկրորդ հարկում թուրքերը զրուցում էին: Մեկը հետաքրքրվում էր, թե ովքեր են: Երբ լսում է Քեշիշբենդի (տերտերի գյուղ) դաշնակցականներն են, շտապ հրամայում է՝ տարեք, կոտորեք: Տանում են Շուշի, քաղաքամիջյան ճանապարհին թուրք բնակիչները, կանայք, երեխաներ, փայտերով, քարերով ջարդում են անպաշտպան խմբին: Արդեն մութն ընկած հասնում են բանտ: Խումբն ամբողջովին արյունլվիկ էր դարձել: Երբ հսկիչներից մեկը նկատում է Սամսոնին, որը բացարձակ ոչ մի քերծվածք չուներ (կոշտ լինելու պատճառով նրան վնաս չէր եղել), հրացանի սվինով հարվածում է դեմքին: Սամսոնն ուշքի է գալիս բանտախցում, գլուխը փաթաթված էր, թուրքի հարվածը ճեղքել էր երկու այտերը: Այդ ահավոր միջադեպից հիշատակ մնաց սպին: Ամբողջ խումբը մի խցում էր տեղակայված, անընդհատ ծեծն ու ջարդը խեղանդամ են դարձնում մարդկանց: Բայց առաջին խմբին վիճակված էր թեկուզ կիսակենդան, ազատ արձակվել ամռանը: Երբ վերադառնում են գյուղ, թուրքն արդեն հասել էր, բաղերում օղի էին քաշում»:

Ադրբեջանի և Թուրքիայի ծավալապաշտական ծրագրերի մասին 1923թ. Արսեն Միքայելյանը գրել է (որպես ականատես). «1918-1921թթ. երեք տարուայ ընթացքին, շատ պարզ կերպով կը նկատուէր ձգտում իրագործելու որոշ ծրագիր մը: Այդ ծրագրին նպատակն էր տիրանալ Ղարաբաղ-Չանգեզուրին»[1, էջ 206]: Ահա այդ ծրագրի շրջանակներում և իրագործվեց Տրնավագի կոտորածը. նույն թուրքական ձեռագիրն էր, հաշվարկված, սառնասիրտ ու չդատապարտված.

- ոճրի առաջին փուլում խաբեությանը գյուղից հեռացրին, Շուշիում մոլեռանդ ամբոխի կողմից լավ ջարդ տալուց հետո մեկուսացրին ռազմական գործում հետացած, կրթված ու երևելի 25 տղամարդկանց;

- երկրորդ փուլում իրագործվեց քստմանի կոտորածը, 60-ից ավելի մարդ ջարդված, փշրված ու անգերեզման անհետացավ Շուշիի ձորում;

- երրորդ փուլում հաշվեհարդար տեսան գյուղի դաշնակցականների հետ՝ 4-10 մարդ, այդ թվում և Շամիր քյոխվան որդու հետ:

1918-1921թթ. ընթացքում Տրնավազը շուրջ 150 զոհ ունեցավ, մասսայականը խորհրդային անվանված Ադրբեջանի իշխանությունների իրականացրածն էր՝ 80-ից ավելի մարդ: Քստմանի այս ոճրի պատմության մեջ ամենացավալին՝ ինչպես վկայում է Կիսիբեկյանը, այն է, որ կարծես դրանք միջատներ էին, ոչ ոք չհետաքրքրվեց ու ոչ ոք պատասխանատվության չենթարկվեց սոցիալիստական իրավակարգում. «Ղարաբաղի հայ բոլշևիկները «միսիթարեցին» Տրնավազ գյուղի հասարակությանը՝ նրա անմեղ նահատակների հիշատակը «հավերժացնելով»՝ Տրնավազը վերանվանելով Կարմիր գյուղ»¹[5, էջ163], և հաշված ժամանակ հետո՝ 1921թ. հուլիսի 5-ին, արդեն իսկ բզկտված Լեռնային Ղարաբաղը բռնակցվեց Խորհրդային Ադրբեջանին:

Կարծում ենք պատահական չէր այս ոճիրը գյուղի հանդեպ: Փոփոխական այդ ժամանակահատվածում Արցախ-Ղարաբաղը ծվատվում էր ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին թշնամու կողմից: Թիրախն ուղղակի Շուշին էր, այս պարագայում Տրնավազը միջանկյալ ու ռազմավարական կարևոր հենակետ էր: Ս.Մելքունյանը գրում է. «Լեռնային գյուղ է, տեղադրված է Բովուրխան լեռան հարավային լանջին, բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1400 մետր է» [7, էջ130]: Բնական բարձրությունը թույլ է տալիս մշտական հսկողության տակ պահել շրջակայքը, հետևաբար, ժամանակ առ ժամանակ՝ ըստ պատեհության, գյուղում տեղակայվում էին ինչպես բոլշևիկները, այնպես էլ Թևան Ստեփանյանը, անգամ Դրոն: Երբեմն գյուղն ուղղակի ռազմադաշտի էր վերածվում, բազմաթիվ անգամ են մուսավաթներն իրենց պարտությունը կրել այստեղ: Հարկ է ընդգծել մի կարևոր փաստ՝ *արտաքին թշնամու հանդեպ տրնավազցիները հանդես էին գալիս միասնական, կուսակցական պատկանելիությունը նման դեպքում դերակատարություն չէր ունենում*¹:

Նույնքան հետաքրքիր երանգավորումներ է ունեցել նաև գյուղի ժողովրդագրական պատկերը: Ավելի վաղ տեղեկություններում Ս.Բարխուդարյանը գյուղի եկեղեցու հիմնարկերը նշում է հայոց ՌՄՂ թվականին, 3 քահանա, 128 ծովա, ար. 466, իգ. 362, տղայոց միադասյան ուսումնարան, աշակերտ 65, թոշակատու 60, տարեկան վարժապետին 250 ռուբլի [3, էջ 85]:

Ս.Մելքունյանի տվյալներով 1840-ական թթ. գործել է ծխական դպրոց: 1894թ. սովորում էր 65 աշակերտ: 1920թ. այստեղ եղել է 1800 բնակիչ /Ն.Մուսայեյանը նշում է 2000-ից ավելի/, 1987թ.՝ 72 տուն, 198 բնակիչ: 1987թ. միջնակարգ դպրոցն ուներ 62 աշակերտ, 19 ուսուցիչ: Հայրենական Մեծ պատերազմին մասնակցել է 160 մարդ, զոհվել է 102-ը, որոնց հիշատակին կառուցվել է հուշարձան [7, էջ130-131]:

1988թ. հայտնի դեպքերով վճռականորեն նոր փուլ մտած արցախյան շարժման բնական հետևանքով նորանկախ Արցախի Հանրապետությունում բնակչության թվաքանակի ցուցանիշը զգալիորեն նվազեց: 2005թ. հանրապետությունում առաջին անգամ անցկացված մարդահամարի տվյալներով Կարմիրգյուղում առկա և մշտական բնակչությունը կազմել է 174 մարդ, 86 տղամարդ, 88 կին [14]: Առայսօր բնակչության ցուցանիշը Էական փոփոխություն չի կրել:

Գյուղի մերօրյա պատմության մեջ առանձնանում է 1991թ. ապրիլի 24-ը: Դեռևս խորհրդային իրավակարգում գյուղում բացվում է նոր հուշարձան՝ «Հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերի և 1920թ. Շուշիում մուսավաթների կողմից բարբարոսաբար նահատակված Տառնավազցիների հիշատակին» վերտառությամբ: Ըստ երևույթին, ժողովրդի պատմական հիշողությունը հաղթող դուրս եկավ «ամենակարող» խորհրդային իրավակարգի հետ առճակատման մեջ: Թեկուզ այս կերպով համագյուղացիները հավերժացրին մուսավաթ թուրքերի ձեռքով նահատակված համագյուղացիների հիշատակը: Հայրենի հողն իր մեջ ամփոփեց նաև արցախյան գոյամարտում զոհված երկու ազատամարտիկներին:

¹ Տեղեկությունները հաղորդում է կարմիրգյուղցի Ն.Մուսայեյանը

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Բալայան Մ., Հայ Աղվանից Եկեղեցին /սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը/, Ստեփանակերտ, 2009:
2. Բալայան Վ., Լեռնային Ղարաբաղում հայկական պետականության կազմավորման գործընթացը /1917թ. դեկտեմբեր-1918թ. հուլիս/, Լրատու 2 /9/, Ստեփ., 2010:
3. Բարխուդարյան Մ., Արցախ, Բագու, 1895:
4. Թումյան Հ., Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում /1917-1920/, Եր., 2008:
5. Կիսիբեկյան Ա., Հուշեր 2, Եր., 2011:
6. Մարկոսյան Ս., Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ, Եր., 2004:
7. Մելքումյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղ, Եր., 1990:
8. Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1980:
9. Փաշայան Հ., Ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության իրավաքաղաքական ետնախորքը և «ադրբեջանական» պետության ստեղծման անօրինակության հիմքերը, Լրատու, 2010, 2 /9/:
10. Ներկայացված են կարմիրգյուղի Ն.Սուսայեյլյանի բանավոր վկայությունները:
11. Мкртчян Ш., Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ер., 1989:
12. Нагорный Карабах. историческая справка, Ер., 1988:
13. www.monuments.nkr.am
14. Տես՝ www.stat-nkr.am, Մարդահամար 2005:

РЕЗЮМЕ

О трагическом прошлом арцахской деревни Трнваз Лена Сулейманян

Ключевые слова: Кармиргюх, мартовская трагедия, фальсификация, свидетельство, стратегический пункт, показатель населения, памятник.

В данной статье представлена резня деревни Трнваз-Кармирагюх Арцаха в 1921 году, которая стала своеобразным проявлением турецкого геноцида и настолько позорной ситуацией, что в дальнейшем советские власти, являясь соучастниками, были вынуждены искусно фальсифицировать истину.

SUMMARY

On the Tragic Past of Trnvaz Village of Artsakh Lena Suleymanyan

Key words: Karmragyugh, the March tragedy, falsify, testimony, strategic point, the rate of population, monument.

This article deals with the massacre of the village Trnvaz-Karmragyugh of Artsakh in 1921, which became the demonstration of the Turkish genocide and such a disgraceful situation that later the Soviet power being accessory to the crime were forced to skillfully falsify the truth.